

0,31 m from the surface). The massive slab was most probably slightly dug in, though no traces of a pit were found. There were no other finds there. Only a flint tool of the Late Palaeolithic or Mesolithic was found in the south-eastern corner of the excavation area.

This vessel is a unique find for the Azov Sea area. It's a quite elaborate biconic bowl with a pointed rib on a body and rounded bottom painstakingly modelled of finely precipitated (kaolinite) clay. The vessel was adorned before firing with a monochrome painting with narrow lines of mineral dark brown paint on the rim's edge, on a neck, and on both sides of a rib. The firing is qualitative; the vessel is of grey and orange colour.

An intentionally erected oriented (and dug in?) slab by which a vessel was situated allows the authors to consider an assemblage in Zor-Tau tract to be a ritual one. A flint tool was apparently accidentally present here; however, the possibility of its repeated usage can not be denied. The date of the site is determined by the vessel having clear analogies among the Tomashivka group ceramics of the Late Trypillian period (CI stage).

In the Azov Sea area, several burials of the Late Trypillian period stage CII are known. Now, there is evidence for certain relations between the early agricultural and the steppe populations also for the earlier period (stage CI).

К.М. Капустін

ДАВНЬОРУСЬКІ ПАМ'ЯТКИ КУРЩИНИ (за матеріалами розвідок І.І. Ляпушкіна 1947 р.)

Подано матеріали розвідок І.І. Ляпушкіна 1947 р. на Лівобережжі Дніпра, зокрема Курщині, що зберігаються у фондах Інституту археології НАН України та становлять інтерес для вивчення давньоруської історії, зокрема й з погляду на нинішні можливості датування кераміки.

К л ю ч о в і с л о в а: Дніпровське Лівобережжя, X—XIII ст., городища, неукріплені поселення, кераміка.

1940-і—1980-і рр. позначені в археології зростанням уваги науковців до проблем генези слов'ян, особливостей розвитку середньовічного міста, а також світогляду населення Русі X—XIII ст. З цією метою провадилися масштабні розвідки по всій території Східної Європи. Велика увага була прикута, зокрема, й до території Курщини, де в різний час працювали експедиції Інституту археології АН СРСР і його Ленінградського відділення, а також Ермітажу, які розшукували та картографували пам'ятки доби бронзи, раннього заліза, слав'янського та давньоруського часу (Воеводский 1949; Алихова 1959; Вознесенская, Куза, Соловьева 1972; Кашкин 1980; Енуков 1995).

Одним з перших археологів, який здійснив цілеспрямовані розвідки на Лівобережжі Дніпра, був І.І. Ляпушкін (рис. 1, 1). Упродовж кількох польових сезонів учасники очолюваної ним Дніпровської Лівобережної експедиції фіксували тут найдавніші сліди східнослов'янської культури. Паралельно уточнювалася південно-східна межа поширення пам'яток роменсько-

борщевського типу (басейни Осколу та Орлі), картографувалися поселення так зв. зольничної культури у північній смузі лесостепового Лівобережжя (басейн Десни та Сейму).

Тут звернемося до знахідок з городищ і неукріплених поселень Курської обл., а саме, давньоруського (великокнязівського, за І.І. Ляпушкіним) часу, що були здобуті експедицією І.І. Ляпушкіна в 1947 р. та зберігаються у фондах Інституту археології НАН України (кол. № 63). Необхідність аналізу їх спричинена тим, що через недостатню розробленість хронотипології кераміки більшість пам'яток датована доволі широко — «великокнязівським часом», що негативно відбивалося й на відображенні історії регіону в давньоруський час. Нині хронологічну позицію пам'яток можна уточнити. Звернемося до конкретних матеріалів.

За 2,0—2,5 км від с. **Банище** Львовського р-ну обстежено укріплене поселення, що займає природне підвищення грушоподібної форми серед боліт в ур. Соловень Бугор (рис. 2, 1). Городище завдовжки 115—120 м по осі північ—південь і завширшки впоперек від 30 м у північній частині до 80 м у південній, здійсмаєть-

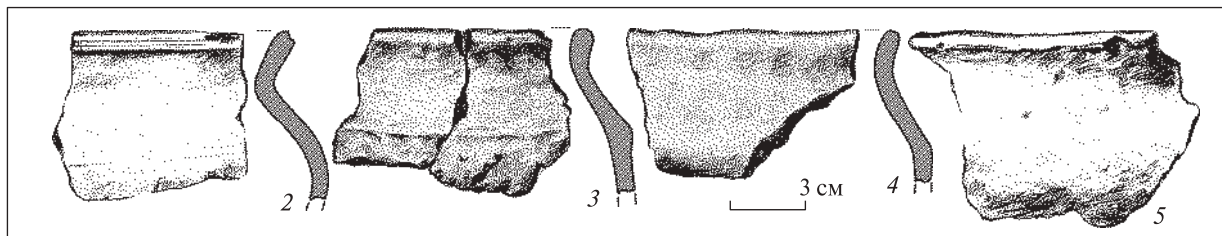
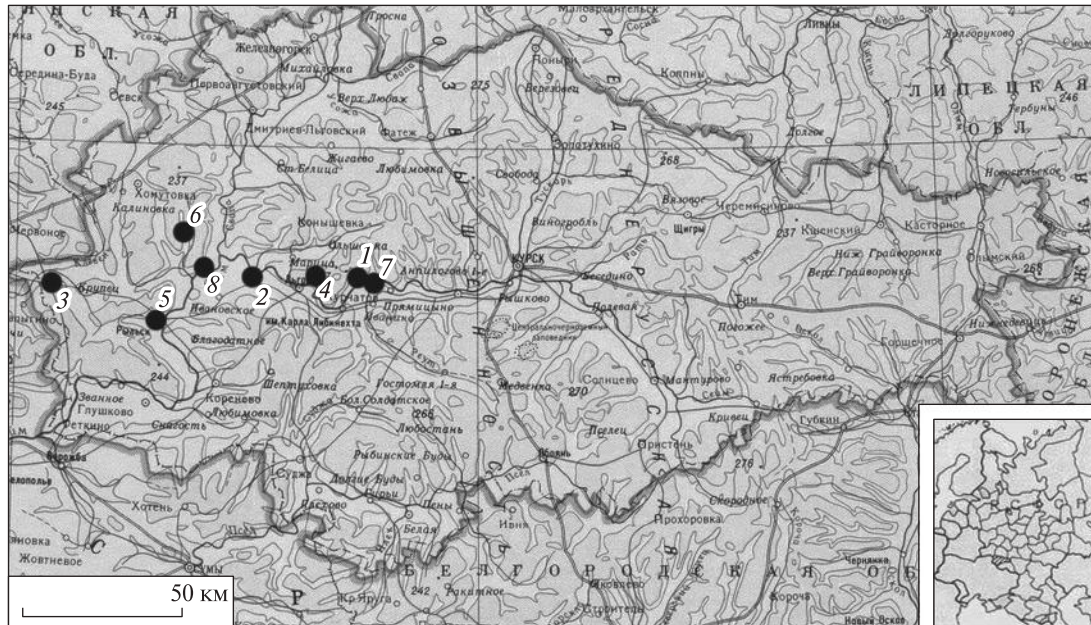

Рис. 1. Давньоруські пам'ятки Курщини: 1 — карта обмежених І.І. Ляпушкіним пам'яток (1 — Авдєєво; 2 — Банише; 3 — Городище; 4 — Городянськ; 5 — Рильськ; 6 — Капустничі; 7 — Осмолово; 8 — Липино); 2—5 — кераміка з поселення Авдєєво

ся на 3—4 м над прилеглою заплавою. Зі сходу воно обмежене озером, з півночі та заходу — болотами, а з півдня — заплавою Сейму. Підйомний матеріал складався з фрагментів ліпної (роменської) та гончарної (великокнязівської) кераміки. Місцеві мешканці також указували на знахідки керамічних пряслець, залізних наконечників списів та ін. (Ляпушкін 1947, л. 34).

У фондах Інституту археології НАН України зберігається 96 артефактів, представлені фрагментами ліпного (16 вінець, 57 стінок і 3 денця) та гончарного посуду (7 вінець X—XI ст. і 11 стінок), уламком ліпної сковороди, а також крем'яною пластиною невизначеного часу (рис. 2, 2—9).

За 2 км від с. Авдєєво Ленінського р-ну на правому корінному березі Сейму, по обидва боки від дороги Авдєєво—Золотухіно, зафіксовано неукріплене поселення великокнязівського часу. Культурний шар пам'ятки руйнується сільськогосподарчими роботами. На поверхні зібрано численні фрагменти ліпного та гончарного давньоруського та черняхівського посуду й амфор. На ріллі зафіксовано сліди

зруйнованої глинобитної печі розміром 1,30 × 0,75 м. Черінь, найвірогідніше, був вимощений череп'ям ліпного та гончарного посуду (Ляпушкін 1947, л. 37).

Колекція знахідок складається із 193 різночасових артефактів: 2 вінець і 32 стінок гончарного посуду та 179 стінок і денця ліпного (рис. 1, 2—5).

Особливо цікаві матеріали, зібрані на городищі та поселенні поблизу с. Городище Бєсєдинського р-ну. Городище займає мис заввишки 12—15 м правого корінного берега р. Рать (правий доплив Сейму). З північно-східного, східного та південного боків воно обмежене долиною річки, а з південно-західного, західного та північно-західного — ярами (рис. 3, 1). З боку плато мис захищений валом заввишки 8 м і завширшки в півніжжі 20 м, а також ровом. Площадка городища природно нахилена в південний бік. На поверхні зібрано фрагменти ліпних (переважають) і гончарних горщиків, кістки тварин, печину та ін.

З метою визначення стану збереження культурного шару та стратиграфії пам'ятки за 15 м на захід від південного виступу мису був закла-

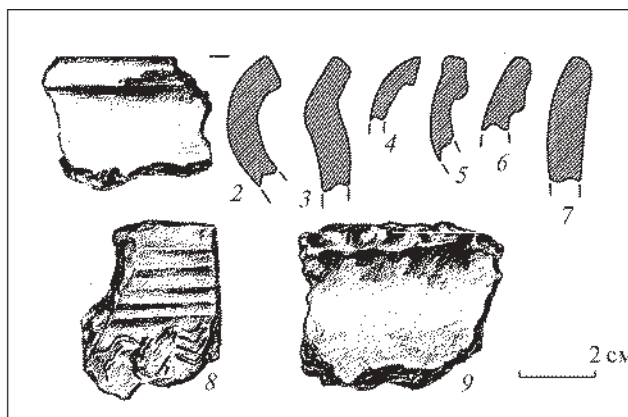
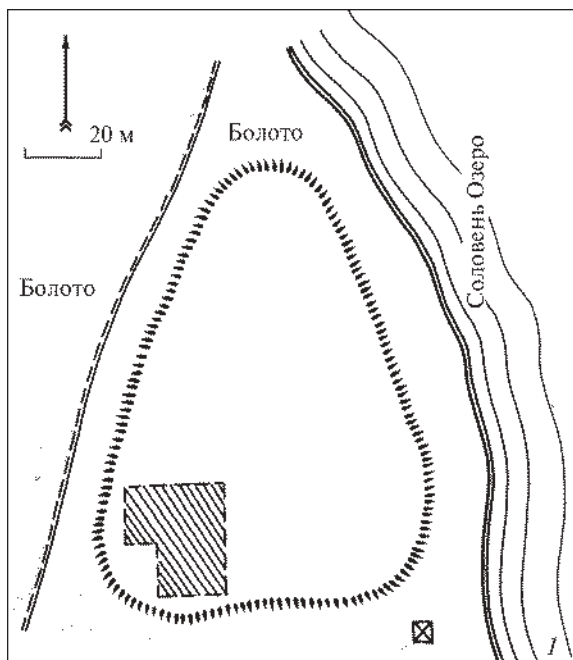

Рис. 2. Банище: 1 — план; 2—9 — знахідки

дений шурф розміром 4×2 м. Культурний шар (аморфний, за нотатками І.І. Ляпушкіна) у вигляді чорнозему, змішаного із золою та глиною, підстилав прошарок сірої глини, а ще нижче залягав вапняк. У шурфі знайдено фрагменти ліпної кераміки доби раннього заліза та роменської культури, кістки тварин і кістяне руків'я ножа. Від метрової глибини кількість знахідок суттєво скоротилась.

З північного заходу та північного сходу до городища примикає поселення, оточене валами протяжністю 2—3 км. Його площа розорюється. На поселенні, поряд з городищем, зібрано фрагменти ліпних горщиків роменської культури та гончарного посуду великокнязівського часу, а також татарського. На північ від городища кількість знахідок гончарних виробів (полив'яні кухлі, горщики, ручки амфорок «київського» типу) зростала. За 30 м на північ від валу був закладений шурф. Культурний шар тут становив 0,5 м (Ляпушкін 1947, л. 40).

Усього на пам'ятці зібрано 210 артефактів різного часу. Подійомний матеріал з городища представлений фрагментами ліпних горщиків роменської культури (2 вінця, 10 стінок), гончарного посуду X ст. (вінець, 6 стінок), а також уламком плінфи завтовшки 2,5—2,7 см. На південно-західному схилі знайдено черепки ліпного посуду раннього залізного віку (5 вінець і 24 стінки), роменської культури (2 вінця) та кістяне руків'я ножа (рис. 3, 2—25).

На поселенні виявлено фрагменти ліпних горщиків раннього залізного віку (6 вінець і 30 стінок), а також гончарного посуду XII—

XIII ст. (19 вінець, 58 стінок і денце). З-поміж інших артефактів наголосимо на уламку керамічного тигля, 3 вушках амфорок «київського» типу, черепках полив'яного посуду (ручки, верхня частина кухля?), точильному камені та плінфі завтовшки 3,0—3,2 см. Знайдено також стінку мідного казана (тип III, за типологією М.Л. Швецова). Такі казани на землях Русі побутували впродовж VIII—XIII ст. (Швецов 1980, с. 197).

У с. **Городянськ** Льговського р-ну, ліворуч від дороги на м. Льгов, обстежено укріплене поселення. Городище розміром 80×40 м займає мис заввишки 25—30 м корінного берега р. Сейм. З півдня воно обмежене заплавою річки, з південного сходу та південного заходу — ярами, а від плато відділене підковоподібним валом завдовжки 165 м і заввишки 3—4 м (рис. 4, 1). Площадка городища має природний нахил у південному напрямку. Підійомний матеріал складається з фрагментів посуду великокнязівського часу. Синхронну кераміку зібрано й на городах за межами укріплень (Ляпушкін 1947, л. 35).

Колекція знахідок з Городянська нараховує 76 артефактів (рис. 4, 2—16): 35 з городища (7 вінець X—XI ст., 27 стінок гончарного посуду) та 41 з поселення (12 вінець X—XII ст., 27 стінок, фрагмент керамічної покривки, металургійний шлак).

У м. **Рильськ** городище розміром 300×150 м розміщене на мисі заввишки 50 м корінного берега Сейму. Культурний шар потужністю до 2,0—2,5 м руйнується через зсуви та господар-

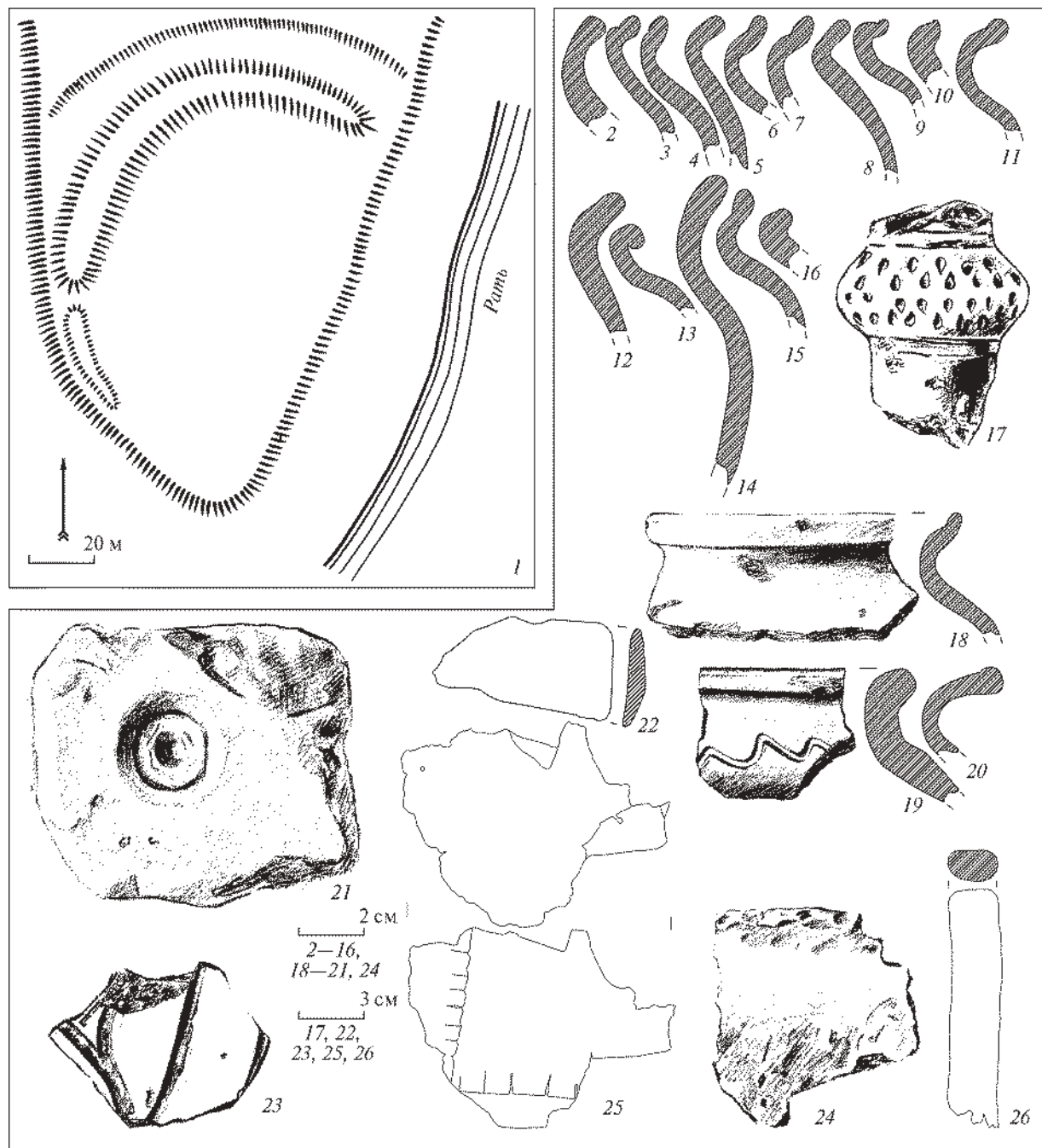

Рис. 3. Городище: 1 — план; 2—26 — знахідки з городища та поселення

чу діяльність (рис. 5, 1). Стосовно стратиграфії нашарувань І.І. Ляпушкін відзначав, що «найдавніші відкладення у вигляді шару золи з вкращеннями вугілля, глиняної обмазки, черепків посуду залягають на чорноземному ґрунті. Вище цього шару залягає прошарок жовтої глини, потім шар чорнозему, змішаний з культурними рештками» (Ляпушкін 1947, л. 29). На городищі зібрано фрагменти ліпного посуду раннього залізного віку (16 вінець, 64 стінки та денце), роменської культури (2 вінця, 7 стінок і денце), а також черепки гончарних горщиків

великокнязівської доби (20 вінець і 18 стінок Х—XIV ст.), глиняну обмазку стін і точильний камінь (рис. 5, 2—31).

За 4 км на північ від центру м. Рильськ обстежено городище розміром 150 × 60 м, що займає видовжений з півночі на південь мис заввишки 25—30 м правого корінного берега р. Сейм (рис. 6, 1). Із заходу воно обмежене глибокою балкою, а з півдня — ровом і валом завдовжки 80 м і заввишки 10 м. Площадка городища рівна, з незначним ухилом у північному напрямку. На поверхні зібрано фрагменти

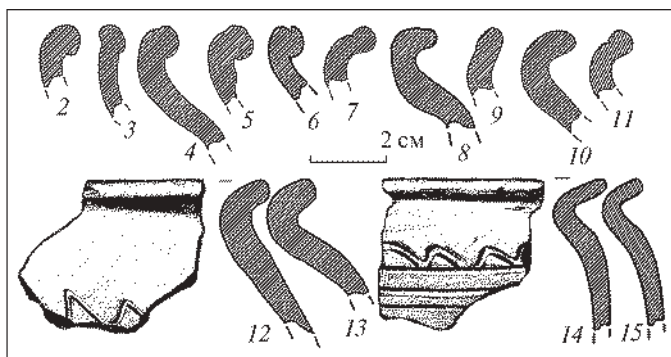
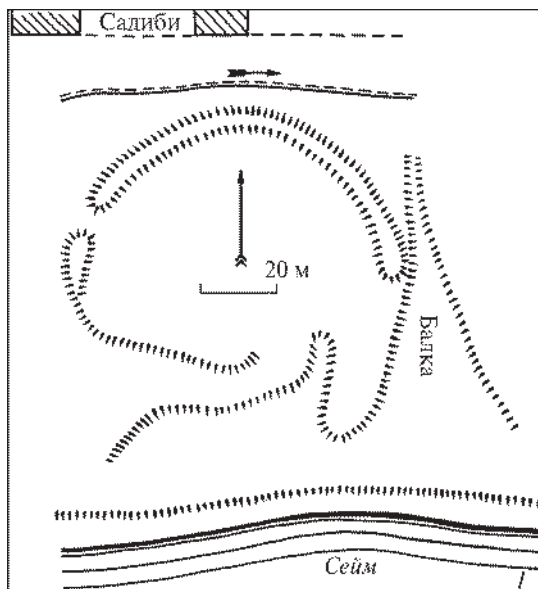

Рис. 4. Городяньск: 1 — план городища; 2—16 — знахідки

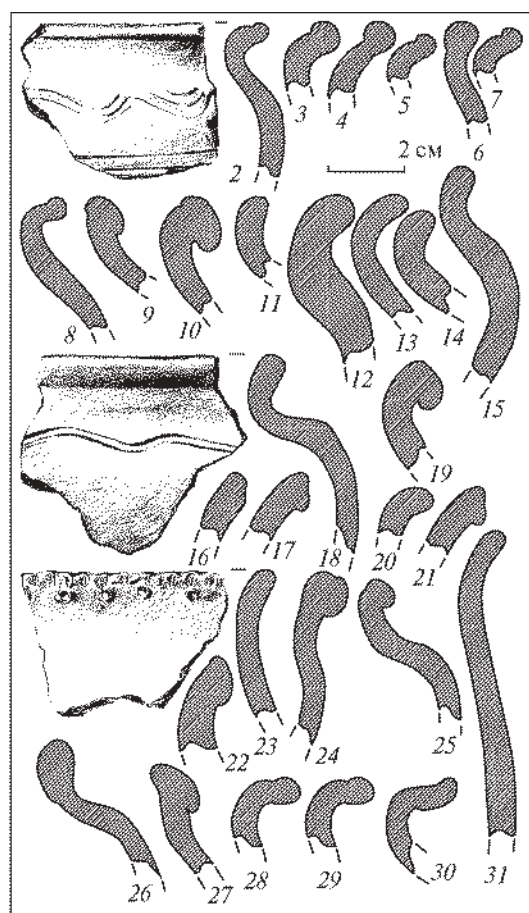
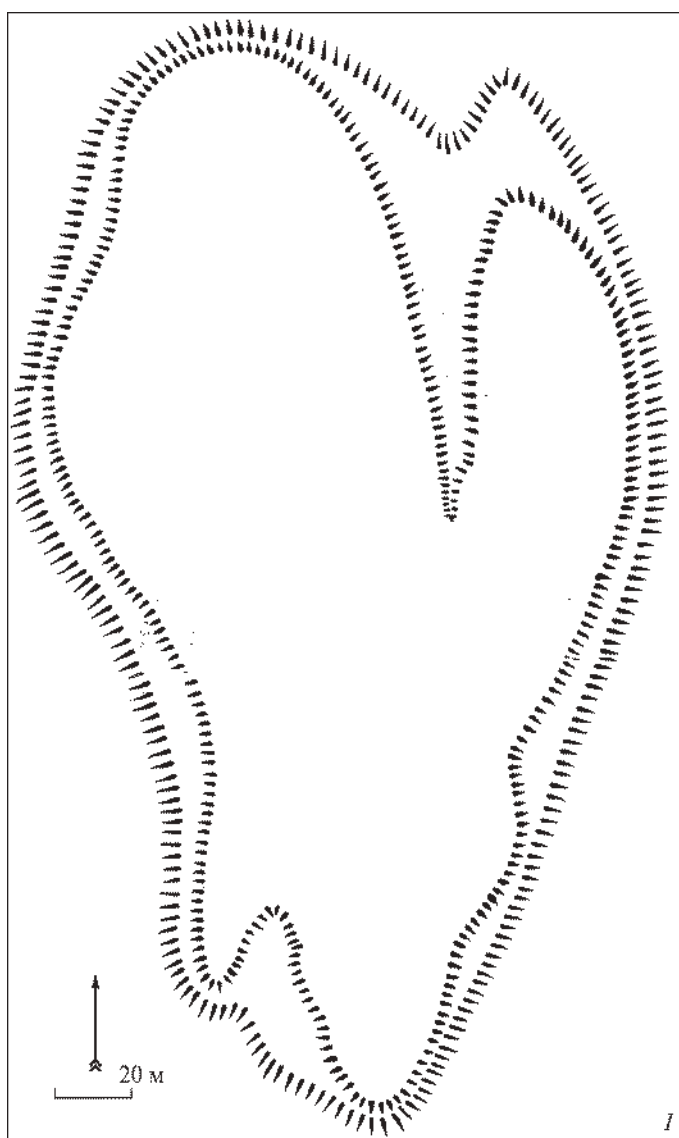

Рис. 5. Рильськ: 1 — план городища; 2—31 — знахідки

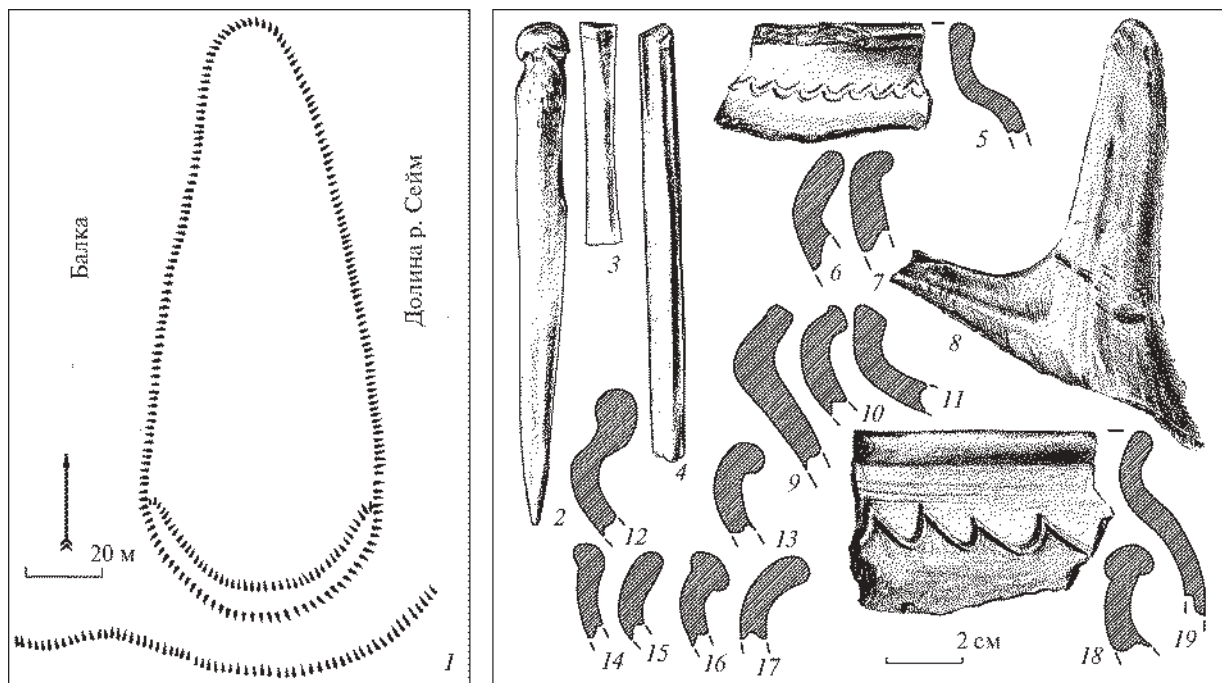

Рис. 6. Городище на північ від Рильська: 1 — план; 2—19 — знахідки

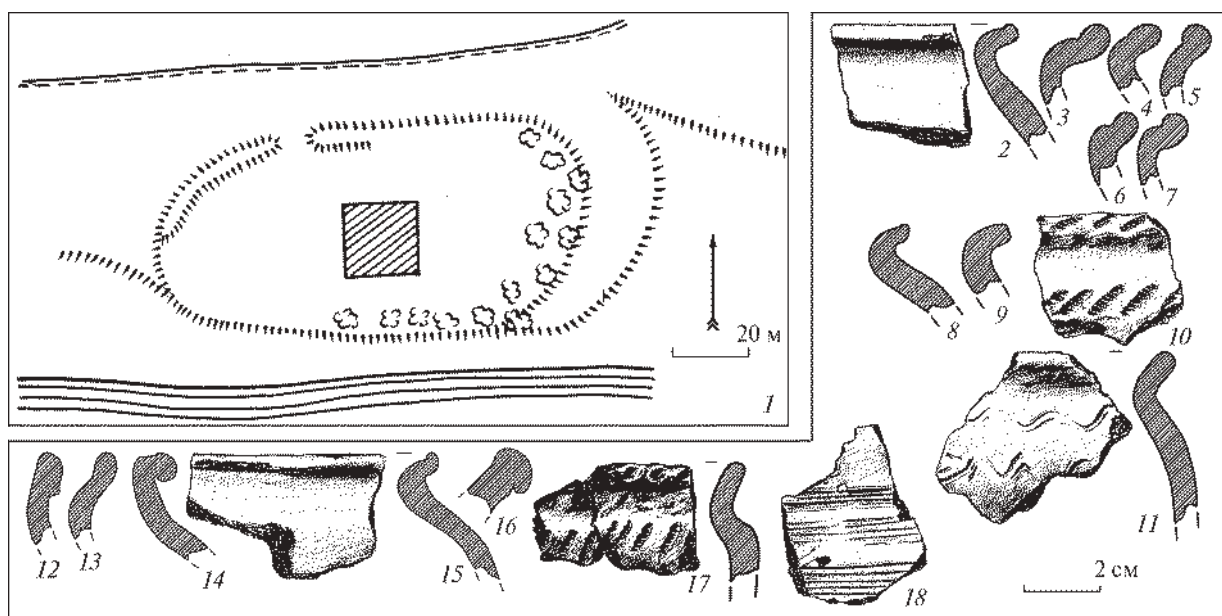

Рис. 7. Курщина: 1 — план городища Капустничі; 2—11 — знахідки з нього; 12—18 — знахідки з городища біля с. Липино

кераміки раннього залізного віку, прясельця, кістяні вироби, глиняну обмазку та ін. (Ляпушкин 1947, л. 30).

Колекція знахідок з пам'ятки налічує 63 артефакти, представлені уламками гончарного посуду X—XIII ст. (15 вінець, 3 стінки та 4 денця), а також ліпного доби раннього заліза (8 вінець, 19 стінок), керамічним прясельцем і кістяною проколкою (рис. 6, 2—19). Викликає інтерес верхня

частина гончарного горщика XIV—XV ст.: вінця масивні, валикоподібні, з чітко вираженою виїмкою для покриття — канелюрою (див.: Беляєва 1982, с. 77; Оногда 2007, с. 70—71).

У с. Капустничі Рильського р-ну обстежено городище, розміщене на невеликому мисі правого корінного берега Сейму. Мис заввишки 25—30 м видовжений по лінії схід—захід, паралельно до долини (рис. 7, 1). Із західного, півден-

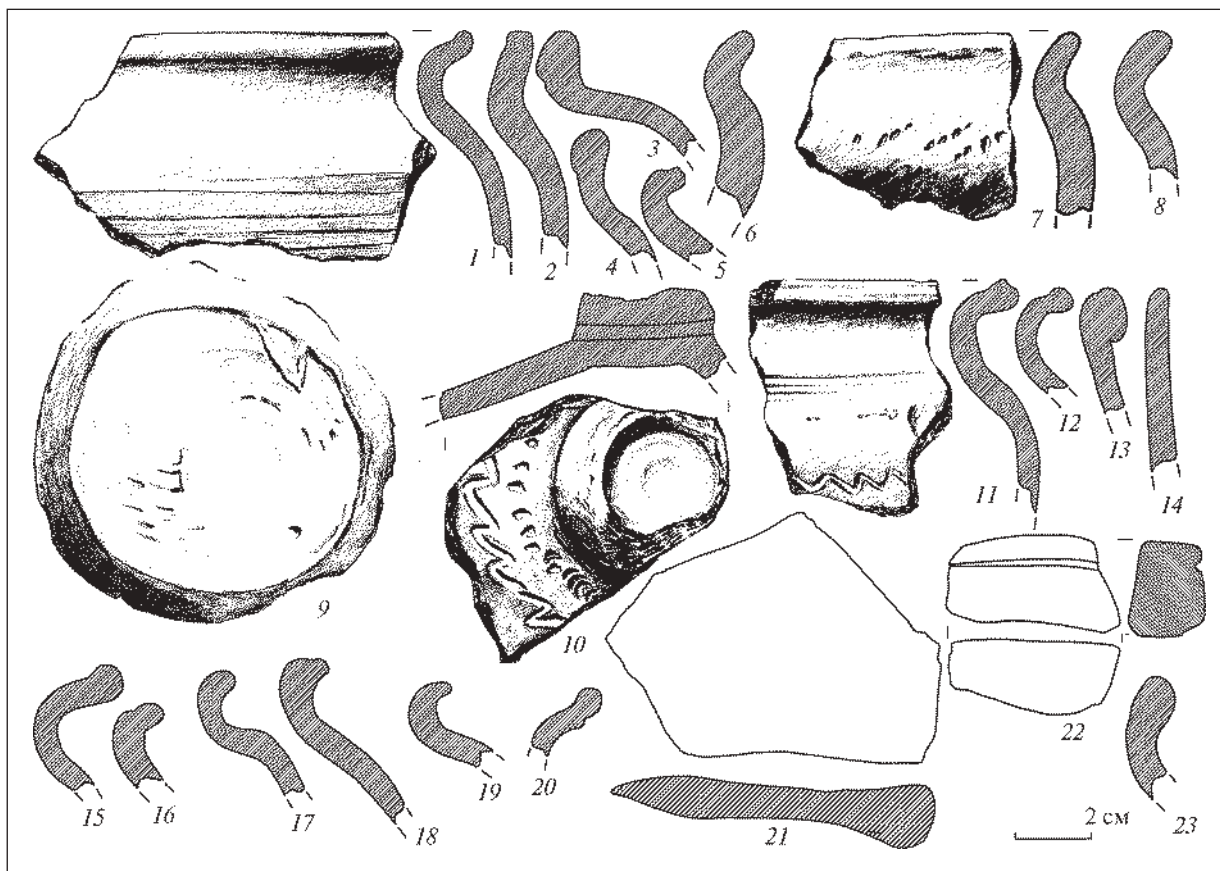

Рис. 8. Осмолово: знахідки з поселення

ного та частково зі східного боків він обмежений долиною річки, з півночі — неглибокою балкою з невисоким (1,5 м) валом. Городище овальне в плані, довжина його по лінії схід—захід становить 110 м, а з півночі на південь — 50—60 м (Ляпушкин 1947, л. 32). Підйомний матеріал (рис. 7, 2—11) представлений фрагментами горщиків роменської культури (2 вінця, 16 стінок), а також великокнязівського часу (9 вінець XII—XIII ст., 19 стінок гончарного посуду).

За 1 км на південний схід від с. **Липино** Ленінського р-ну на мисі правого берега Сейму розміщене городище давньоруського часу. Від плато його відділяє потужний вал заввишки 6—7 м і завдовжки 115 м і глибокий рів. Овальна площадка городища видовжена з півночі на південь на 140 м, ширина її 90 м. На схилах і в ямах зібрано фрагменти ліпного посуду роменської культури, а також гончарного великокнязівської доби. На північ від городища є синхронне поселення (Ляпушкин 1947, л. 38).

Колекція знахідок з цієї пам'ятки налічує 77 артефактів (рис. 7, 12—18). На городищі зібрано фрагменти ліпного (6 вінець VIII—X ст., 26 стінок) і гончарного посуду (3 вінця XI—XIII ст., 5 стінок). Подібне співвідношення мають і зна-

хідки з поселення: 17 черепків (2 вінця, 13 стінок і 2 денця) походять від гончарного посуду XI—XIII ст., 20 — від ліпних горщиків роменської культури (2 вінця, 17 стінок і денце).

За 0,5 км на північ від с. **Осмолово** Рильського р-ну оглянуто поселення, розміщене на мисі заввишки 1,5—2,5 м правого берега р. Амонка, в місці її впадіння в Сейм. У культурному шарі потужністю 1,5 м виявлено фрагменти ліпних горщиків VIII—X ст. (6 вінець, 30 стінок, 3 денця), гончарного посуду великокнязівського часу (18 вінець XII—XIII ст., 7 стінок, 2 денця та покоришка), уламок точильного каменя та крем'яний відщеп (рис. 8; Ляпушкин 1947, л. 31).

Відтак, городища займали зазвичай високий мис, утворений поворотом русла річки (Авдєєво, Городище, Городянськ, Капустничі, Липино, Рильськ) або в місці впадіння річки або струмка (Осмолово) чи природне узвишся в заплаві річки чи болота (Банище).

Основну категорію знахідок становлять фрагменти гончарної кераміки (вінця, стінки, зрідка денця) X—XIII ст. З-поміж інших предметів, зібраних під час розвідки, вкажемо уламки керамічних прясець, точильних каменів,

кістяні вироби (проколки, руків'я ножів), глиняну обмазку стін та ін.

Хронологічно обстежені пам'ятки умовно можна розділити на три групи. До першої належать поселення, засновані на місці городищ і поселень раннього залізного віку (Городище, Рильськ); до другої — пам'ятки з культурними нашаруваннями роменської культури та X—XIII ст. (Банище, Капустничі, Липино, Осмолово); а до третьої — поселення, що виникли в X ст. і побутували впродовж XI—XIII ст.

(Городянськ, Рильськ-Північне). Особливий інтерес до городищ в Рильську та його околицях, де, крім фрагментів давньоруської кераміки, трапилися верхні частини посуду післямонгольського часу — XIV—XV ст.

У підсумку наголосимо, що повторний аналіз фондів колекцій не лише поповнює дані про пам'ятки Курщини давньоруського часу, а й уможливує уточнити хронологію їх, а заодно — й особливості розвитку регіону впродовж X—XIII ст.

Алихова А.Е. К вопросу о хронологии древних городищ Курского Посеймья // КСИИМК. — 1959. — 77. — С. 15—20.

Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV вв. (по материалам археологических исследований). — К., 1982.

Вознесенская Г.А., Куза А.В., Соловьева Г.Ф. Раскопки славянских памятников на р. Псел // АО 1971. — М., 1972. — С. 95—96.

Воеводский М.В. Городища верхней Десны // КСИИМК. — 1949. — XXIV. — С. 67—77.

Енуков В.В. Курск и с Посеймьем // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. Мат-ли історико-археол. семінару, присвяч. 60-річчю від дня народження О.В. Шекуна. — Чернігів, 1995. — С. 29—33.

Кашкин А.В. Разведки по Сейму, Пслу, Рати // АО 1979. — М., 1980. — С. 54—55.

Ляпушкин И.И. Памятники эпохи железа Левобережной Украины (по материалам полевых изысканий 1947 г.) // НА ІА НАНУ. — 1947/29.

Оногда О.В. До питання про своєрідну групу кераміки післямонгольського часу // Магістеріум. Археологічні студії. — К., 2007. — 27. — С. 70—74.

Швецов М.Л. Котлы из погребений средневековых кочевников // СА. — 1980. — № 2. — С. 192—202.

Надійшла 10.06.2014

К.Н. Капустин

ДРЕВНЕРУССКИЕ ПАМЯТНИКИ КУРЩИНЫ (по материалам разведок И.И. Ляпушкина 1947 г.)

Проанализированы находки древнерусского времени с памятников, обследованных И.И. Ляпушкиным в 1947 г. Поселения устроены на высоких мысах, образованных поворотом русла речки (Авдеево, Городище, Капустничі, Липино, Рильск) или в месте впадения речки или ручья (Осмолово), а также на естественной возвышенности в долине речки на болоте (Банище). Основная категория находок — фрагменты гончарной посуды (венчики, стенки, донца) X—XIII вв. Зафиксированы также фрагменты керамических пряслиц, оселков, костяных изделий (проколки, ручки ножей), глиняная обмазка стен и др.

Хронологически памятники условно поделены на три группы. К первой отнесены поселения, основанные на местах городищ и поселений раннего железного века; ко второй — памятники с наслоениями роменской культуры и X—XIII вв.; к третьей — поселения, которые возникли в X в. и бытовали в XI—XIII вв. Обращено внимание на городища в г. Рильск и его округе, где, кроме материалов XII—XIII вв., обнаружены фрагменты керамики послемонгольского времени (XIV—XV вв.).

К.М. Kapustin

ANCIENT RUS MONUMENTS IN KURSK REGION

(based on the materials of archaeological prospecting by I.I. Liapushkin in 1947)

Analyzed are the Ancient Rus period finds from the sites investigated by I.I. Liapushkin in 1947. The settlements were found on the high capes created by the curve of river-bed (Avdiyeve, Horodyshche, Kapustynychi, Lypyne, and Rylsk) or at the place of river's or stream's mouth (Osmolove), as well as on the natural eminence in the river's valley or at the swamp (Banyshche). Fragments of wheel-made pottery (rims, walls, and bottoms) of the period from the 10th to the 13th c. are the main category of finds. Recorded are also fragments of ceramic spindle whorls, whetstones, bone-wares (piercers and knife handles), clay wall plastering, etc.

The sites are conditionally divided into three chronological groups. The first group includes the settlements found on the places of hill-forts and settlements of the Early Iron Age; the second one — the sites with layers of Romny culture and from the 10th to the 13th c.; the third one — the settlements which were founded in the 10th c. and settled from the 11th to the 13th c. The attention is paid to the hill-forts in Rylsk and its suburbs where, apart from the materials of the 12th and the 13th c., the ceramics fragments of the post-Mongolian period (14th—16th c.) were found.